

УДК 930.1:159.953]:001.891

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2020-11-2>

Ткаченко В.М., Якуба В.В.

ВІЙНИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ (до постановки проблеми)

Стаття є дослідженням війн історичної пам'яті. Зокрема, чи не найбільш виукло і науково-провокативно окреслив фронт «війн історичної пам'яті» директор Інституту європейських, російських і євразійських досліджень Школи міжнародних відносин ім. Елліотта Університету Джорджа Вашингтона (м. Вашингтон) Марлен Ларюель: «Визначивши, на кого можна повісити ярлик «фашист», ми отримаємо ідеальну Європу. Якщо фашист Росія (тобто режим Путіна можна типологізувати як фашистський або ж радянське минуле, котре Кремль не бажає осудити, еквівалентне нацизму, як то стверджують держави Центральної і Східної Європи), тоді Росію слід виключити з Європи. Окрім того, було проаналізовано, що політика продовжує втручатися у потрактування історії, сіючи антагонізм між народами. Виявлено, що «війни історичної пам'яті» стали однією із вагомих складових сучасної геополітики, і як такі вони заслуговують на те, щоб стати предметом окремого наукового дослідження. У наші дні це особливо стосується тих актуальних питань історії, що запалахкотили у переддень 75-ї річниці закінчення Другої світової війни. Акцентується увага на тому, що проблема назрівала й раніше, а нині просто перейшла в фазу «війн історичної пам'яті», були ювілейні заходи у Москві на честь 70-ї річниці Великої Перемоги ще п'ять років тому (2015 р.). Після аресії Росії проти України ці урочистості відбувалися без присутності західних лідерів. Це сприймалося Кремлем (чи то зображалося ним) як образа й заперечення величезних жертв Другої світової війни – адже часто пишуть про 27 мільйонів «руських», що поклали своє життя на вівтар Перемоги. Окрім того якимось не уточнюється багатонаціональний склад Червоної армії. А такий підхід не поліщує взаєморозуміння між народами. У підсумку статті визначається те, що історія, на превеликий жаль, стала політичним інструментом, за допомогою якого легітимізується чи делегітимізується та чи інша соціально-політична система.

Ключові слова: війни історичної пам'яті, Голокост, Друга Світова війна, коронавірус, історична політика, пакт Молотова-Ріббентропа.

У Санкт-Петербурзі 20 грудня 2019 р., незадовго до католицького Різдва, відбувся виступ президента РФ Володимира Путіна перед главами держав-спадкоємців Радянського Союзу (за виключенням України і Грузії). А вже 6 січня 2020 р., напередодні православного Різдва, професор історії Східної і Південно-Східної Європи із Мюнхенського університету Мартін Шульце Вессель опублікував у німецькому виданні *Suddeutsche Zeitung* рефлексію на характер та мету цього зібрання. Унікальність заходу Мартін Вессель вбачав у тому, що «Путін використав цю зустріч країн СНД, щоб спробувати себе у новій ролі: в ролі історика» [1].

Що й казати – інформаційний привід для статті-рефлексії німецького дослідника був вагомий. Це вже вам не якийсь там постріл, що усипляє тигра, навіть не політ із стерхами і не амфори, підняті з дна морського. До

обговорення було представлено аж надто важливу проблему: про передісторію Другої світової війни і, зокрема, про пакт Молотова-Ріббентропа. Щоправда, характер цього дійства зовсім не скидався на протокольний виступ на міжнародному заході. За словами Мартіна Весселя, «з блиском в очах» російський президент «представляв нібито нові джерела, робив свої висновки, схилився над документом», водночас «інші президенти відчували себе в ролі слухачів лекції, запитання в котрій не передбачені» [1].

Приводом для доповіді Володимира Путіна стала резолюція Європарламенту «Про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи» від 19 вересня 2019 р. **Центральна ідея цього євродокументу – ототожнення націонал-соціалістичної політики Гітлера та радянської політики Сталіна.** Цей факт, мовляв, і дає підстави вважати Другу світову війну безпосереднім наслідком укладення пакту Молотова-Ріббентропа. Така постановка проблеми у євродокументі, як і будь-яка інша інтерпретація, заслуговує на науковий дискурс з боку представників науки. Хоча б тому, що в силу нинішнього геополітичного протистояння обговорення резолюції спрямувалося у світовому інформаційному полі в русло історичної політики, що стала дедалі виразніше набувати рис «війни історичної пам'яті». Назагал Путін звертався у своїх виступах до історичної тематики наприкінці грудня 2020 року п'ять разів.

Чи не найбільш випукло і науково-провокативно окреслив фронт «війни історичної пам'яті» директор Інституту європейських, російських і євразійських досліджень Школи міжнародних відносин ім. Елліотта Університету Джорджа Вашингтона (м. Вашингтон) Марлен Ларюель: «Визначивши, на кого можна повісити ярлик «фашист», ми отримаємо ідеальну Європу. Якщо фашист Росія (тобто режим Путіна можна типологізувати як фашистський або ж радянське минуле, котре Кремль не бажає осудити, еквівалентне нацизму, як то стверджують держави Центральної і Східної Європи), тоді Росію слід виключити з Європи. Вона стає антиподом усіх цінностей, які входять у поняття «Європа» – лібералізму, демократії, багатостороннього підходу і трансатлантичних зобов'язань. Якщо ж, напроти, як стверджує Москва, Європа знову стає «фашистською», якщо переглядається ідеологічний статус-кво, що сформувався після перемоги 1945 р. і так звані традиційні європейські цінності перебувають під загрозою, тоді Росія вказує шлях для «істинної» Європи – християнство, консерватизм, геополітична єдність і націоцентричність. Іншими словами, нинішнє з'ясування, хто є «фашистом», це боротьба за майбутнє Європи і ключове питання для включення Росії в європейські справи чи її виключення, де і проходить лінія розлому» [2].

Якщо ж ставити проблему не в площину ідеологічних абстракцій, а в поле практичної політики, то відповідь на поставлені вище запитання мала б лунати так: або ж історична пам'ять стає інструментом подальшого просування Заходом своїх геополітичних устремлінь (щодо розширення НАТО і

лібералізму) у бік Центральної і Східної Європи, або ж відбувається легітимація впливу Росії у її «ближньому зарубіжжі» і подальше ужорсточення великодержавної політики в цьому регіоні з боку Москви. При формуванні консолідованого судження з досліджуваної проблеми, формування історичної пам'яті перестало бути прерогативою істориків, бо на повну потужність задіяні могутні політичні сили. В результаті політизація минулого, як уже неоднократно засвідчувала історія, неминуче несе в собі серйозні міжнародні ризики.

Тож не дивно, що й увагу Мартіна Весселя привернув пункт резолюції Європарламенту, котрий представляє нацистську Німеччину і сталінський СРСР як «два тоталітарні режими, що в рівній мірі ставили за мету завоювання світу». Німецький професор вважає цей пункт резолюції Європарламенту досить сумнівним, оскільки «Гітлер вочевидь в будь-якому випадку розв'язав би війну, зокрема й без поділу Європи, до якого він вдався разом зі Сталінім». А тим часом, переконаний Вессель, СРСР за часів Сталіна не прагнув до масштабної експансії, а переймався насамперед проблемами побудови соціалізму.

З цією тезою професора, як на нашу думку, теж можна сперечатися. Так, досить спекулятивним є й положення про те, що Гітлер розв'язав би війну «в будь-якому випадку». Це твердження із сфери гіпотез. А те, що Гітлер у таємних додатках до пакту Молотова-Ріббентропа пішов назустріч Сталіну з цілої низки територіальних питань, засвідчує те, що фюрер прагнув укласти договір про ненапад за будь-яку ціну. Аби лиш потім, уже після укладення договору розв'язати війну. Втім це теж проблема для дискурсу, в результаті якого може сформуватися який консолідований погляд, який може бути оспорений наступним поколінням істориків.

Заповзівшись спростовувати резолюцію Європарламенту в ролі науковця, Володимир Путін, за спостереженням Мартіна Весселя, пішов шляхом «скрупульозного тлумачення джерел, що мало б підтвердити, що він є експертом в історії». А тим часом суть проблеми, власне, не в тому, що з'явилися якісь нові історичні джерела, а в загостренні геополітичного протиборства між ЄС і Росією. І тут, як то кажуть, пішла «стінка на стінку». А політики (що із Заходу, що із Сходу), на відміну від професійних істориків, нехтують врахуванням усієї складності осмислення феномену війни. Їхня справа – назвати ворога і його опонента: «Путін не хоче бачити того, що для Радянського Союзу війна була не лише оборонною, але, з урахуванням пакту Молотова-Ріббентропа, і загарбницькою. На Заході, зокрема, випускають із поля бачення дві інші сторони російського воєнного досвіду: війна значила для Росії неймовірні жертви, наприклад, при блокаді Ленінграда, а також стала справжнім предметом гордості за звільнення Європи від націонал-соціалізму. Ці спогади також не повинні виноситися за поля в європейській пам'яті» [1].

Тож лекція Путіна, попри посилання на архівні джерела, врешті-решт скотилася до традиційного переведення на пряму звинувачень із Радянського Союзу на якусь іншу країну. Тому Мартін Вессель і зазначає: «своєю досконалою роботою із джерелами Путін насамперед хоче зачепити Польщу», звинувачуючи польських керівників у тому, що вони стали на шлях розв'язання Другої світової війни. На підтвердження цієї думки професор Вессель наводить слова Путіна про те, що польські керівники «переслідуючи свої вузькокорисливі, непомірно завищені інтереси, підставили свій народ, польський народ, під воєнну машину Німеччини і, окрім того, сприяли взагалі тому, що розпочалася Друга світова війна». Отже, Польща в лекції Володимира Путіна виступає якщо не в ролі палія, то, принаймні, одного із розпалювачів Другої світової війни. Що і слід було цією лекцією довести, принаймні для терплячих слухачів із керівництва країн СНД.

Так чи не так, але до цієї ситуації слід поставитись серйозно. Бо коли на панель дискурсу глав держав виставляється резолюція Європарламенту, і коли реакція Путіна на цей документ є такою різкою, і коли в ролі нового «зловмисника» виставляється Польща (а нині вона є однією із потужних держав Євросоюзу), то ми є свідками того, що історична політика дійшла своєї критичної межі і досягла рівня «війни історичної пам'яті». Тож в цьому пункті мабуть варто було б дослухатися до провідної ідеї статті Мартіна Весселя, що презентує аж надто тривожну ситуацію в нинішньому світі: **«Замість ідеологічного провалля, що поділяло Захід і Схід за часів холодної війни, сьогодні загрожує з'явитися провалля між Росією і Європою в сфері історичної політики»** (тут і далі курсив наш. – Авт) [1].

Чи не найкращою ілюстрацією до тези про «провалля в сфері історичної політики» можуть слугувати ювілейні заходи з приводу 75-річчя звільнення Освенціма, що відбулися 23 січня у Іерусалимі, та 27 січня 2020 р. в Освенцімі. Ці урочистості наочно продемонстрували, що політика продовжує втручатися у трактування історії, сіючи антагонізм між народами. Замість примирення й порозуміння ми стали свідками загострення відносин між Польщею і Росією. Як зазначає професор історії і культури Східної Європи і Росії в Університеті імені Фрідріха-Вільгельма (м. Бонн) Мартін Ауст, польський президент Анджей Дуда утримався від поїздки до Іерусалиму на чергову річницю спогадів, «оскільки не захотів вислуховувати ще одну лекцію з історії від Путіна, котрий був визначений одним із головних ораторів на цьому заході. З погляду антагоністичної політики в інтерпретації історії не було нічого дивного в тому, що Путіна не було серед гостей на церемонії в Освенцімі». З огляду на зазначені події, Мартін Ауст прогнозував ще на початку 2020 р., що «75-літня річниця закінчення Другої світової війни в Європі 8-9 травня 2020 р., очевидно, ще раз проілюструє, що пам'ять про війну та її закінчення скоріше поділяє, ніж об'єднує США, Європу і Росію» [2].

Хто ж міг на початку 2020 р. передбачити, що епідемія коронавірусу внесе свої корективи і в ювілейні заходи 8-9 травня в Москві. Однак навіть епідемія була не в силі перекреслити те, що історична політика вочевидь залишилась головним полем ідеологічного протистояння, набуваючи тим самим рис «війн історичної пам'яті». Тож цій ситуації рано чи пізно доведеться давати раду, спрямовуючи дискусію у русло вираженого осмислення. І для цього усі сторони протистояння мали б засвідчити готовність до наукового аналізу. А цього наразі немає, про що Мартін Шульце Вессель з гіркотою констатує: «Видимість науковості скоріше служить тому, щоб підвищити дієвість історичної політики».

Ситуація створює враження якоїсь безвихідності: скидається на те, що не лише верхи продукують свої наративи в руслі історичної політики, але й з боку суспільства формується запит на міфотворчість в дусі «війн історичної пам'яті». Саме на це звертає увагу відомий російський політичний оглядач Дмитро Шушарін: «Ну гаразд, на прес-конференції Путін наговорив багато ахінеї. Посміялися. Зрозуміли, що сперечатися й спростовувати немає сенсу. Але розуміти, що це було, і пам'ятати це, на жаль, необхідно. Все це може що найдурнішим і неприємним чином втілитися – і вже втілюється – в політичній практиці. І непотрібно говорити, що пресування повторюється. Ні. Воно стає дедалі абсурднішим, злішим й агресивнішим. В тій частині, яку не буде обговорювати жодна прогресивна громадськість. Ні в ЗМІ, ні в соціальних мережах. **Про війни, котрі вела й веде Росія, про Україну, Грузію, Сирію, про те, як СРСР і рейх розпочали Другу світову війну спільним нападом на Польщу, про багато чого іншого в історії й сучасності говорять одиниці, а Путін, схоже на те, за прикладом своїх попередників, збирається тепер писати настановчі статті, можливо, навіть книги**» [3].

На таку наукоподібну продукцію з боку влади цілеспрямовано формується соціальний попит. Складовим елементом цього дійства є курс на відродження сталінізму. За словами професора Андрія Зубова: «наразі самоочевидне, що путінська влада не слідує за волею народу в любові до Сталіна, а формує цю волю народу і формує любов до Сталіна». І що вдіяти, коли практика ХХ ст. засвідчує: «Більша частина суспільства слідує тим лініям пропаганди, котрі веде держава». Якби у свій час не було масованої антигітлерівської, антинацистської пропаганди в Німеччині, яку запровадили союзники після 1945 р., і якої дотримувалися хай менш рішуче, але все ж досить послідовно Аденауер і християнські демократи, то зовсім іншим було б ставлення до Гітлера в нинішній ФРН [4].

Суть справи, можливо, не так у самій суперечливій особистості Сталіна, захист якої відкидає довгу тінь на кожного адвоката сталінізму. Питання значно простіше, і, одночасно, більш широкоформатне. Тож варто було б прислухатися до думки професора російських, центральноевропейських і балканських досліджень Університету Осло Пола Колстьо: «Проста відповідь – нинішнє

російське керівництво не зацікавлене у виділенні Сталіна і його соратників (в російському суспільстві є інші сили, що готові це зробити), але пам'ять про страждання і тріумф у Другій світовій війні – зовсім інша справа. Ця пам'ять – наріжний камінь національної консолідації. Жовтнева революція, що колись була легітимуюча основа режиму, дискредитована. Як зазначає соціолог Лев Гудков, нині в російському суспільстві вирують ідеологічні суперечки між сталіністами, лібералами й прихильниками Путіна, і пам'ять про перемогу над нацизмом залишається єдиною можливістю об'єднати націю, іншого фундаменту для національної гордості немає. Кремль нікому не дозволить спаплюжити священну пам'ять про ту перемогу, а Сталін відіграв у ній ключову роль» [2].

Який резонанс викликає цей агресивний курс історичної політики у світі? Чи знайдуться його апологети, а то й послідовники? Судячи із результатів обговорення на панелі журналу «Россия в глобальной политике», хіба що китайський дослідник доктор історичних наук У Еньюань високо вшанував «героя Другої світової війни Сталіна», посилаючись на нібито сказані генералісимусом слова: «Я знаю, що після моєї смерті на мою могилу нанесуть купу сміття, але вітер історії безжально розвіє її» [2].

Чи набув нинішній російський наратив історичної пам'яті визнання у світі? Чи знаходить своїх симпатиків у світі традиційна великодержавна російська система цінностей? Судячи з матеріалів цієї ж панелі, низка країн Центральної і Східної Європи дотримуються подібної до Росії неоконсервативної внутрішньої політики, поєднуючи неотрадиціоналізм із нелібералізмом. Це дозволяє їм вибудувати зручні відносини з Кремлем (Чехія, Угорщина). Але не завжди: прикладом може бути Польща. І не останню роль в цьому відіграє фактор історичної пам'яті. З цього приводу згадуваний вище Пол Колстьо зазначає: «Це не новина, але конфлікт, безумовно, загострився, особливо після звинувачень з боку Росії. Якщо це була зумисна спроба повпливати на громадську думку в світі, то Путін, схоже на те, переоцінив свої можливості» [2].

На внутрішньополітичному фронті Росії справи складаються дещо по-іншому. Шляхом масивної пропаганди з боку російської влади серед населення формується горезвісна «переважаюча більшість». За даними соціолога «Левада-центру» Дениса Волкова, нині в Росії позитивно ставиться до Сталіна близько 70% населення, і лише 15% заперечують репресії та помилки у війні. Здебільшого люди говорять, що Сталін виграв війну, що він створив велику державу, і, що особливо актуально нині, – при ньому був порядок. Тобто, фігура Сталіна стає символом наведення порядку, при цьому мало хто замислюється про масовий характер репресій – існує стійке переконання що репресії були вжиті Сталіним лише проти корумпованої верхівки. І так має бути й нині. Народ готовий терпіти тирана, якщо він виступить у ролі «народного месника» за усі нинішні поневіряння [4].

А тим часом ця небезпечна тенденція має свою внутрішню логіку. У попередніх роботах ми уже зазначали, що в Росії ряджені з георгієвськими стрічками на лацканах зомбують обивателя своїми закличками «На Берлін!». Для бритоголових шовіністичних ультраправих – це ще один привід компенсувати комплекс неповноцінності істеричними вигуками: «Первый тост – за Холокост» або ж надписом на дорогому автомобілі «Куплю кожу Обамы. Дорого». Саме під останнім гаслом «Единая Россия» у Воркуті влаштувала у свій час автопробіг. Згодом ініціативу підхопили «єдинороссы» і члени партії «Патриоты России» в Сиктивкарі (Республіка Комі), мотивуючи свої дії тим, що нібито «економіка Росії розірвана Америкою на шматки» [5, с. 248-249].

Чи варто при цьому дивуватися, що, за свідченням наукового співробітника Ієрусалимського університету Леоніда Прайсмана, відродження сталінізму викликає в іноземця почуття страху: «Те, що 70% населення мріє про повернення страшного диктатора, який знищив величезну кількість представників усіх національностей Радянського Союзу, в цьому питанні Сталін був справжнім інтернаціоналістом, страчував він буквально всіх, можливо були національності, котрі він не любив більше, ніж решту, наприклад, українців і євреїв. Він відверто зізнався Черчиллю про те, що жалкує, що українців надто багато, він не може їх усіх вислати. Ми знаємо, що готувалися плани масового виселення єврейського населення» [4].

І от Володимир Путін пообіцяв написати статтю, а то й книгу на захист невмирущих цінностей «історичної Росії». На ці плани утвердження російського історичного нарративу відреагували не лише російські, але й польські аналітики. Так, заступник директора Польсько-російського центру діалогу і згоди Лукаш Адамський звернув увагу на те, що лекція Путіна на історичну тематику, як і низка інших суджень з історії, стали лише стартовим сигналом для великого контингенту біля кремлівських дослідників: «Я б звернув увагу на нараду російських спеціалістів з історичної політики, яка відбулась у специфічний період – напередодні Нового року [2020]. Головою виступив пов'язаний із Кремлем експерт Федір Лук'янов. Я думаю, цей захід спішно організували, реагуючи на те, що Польща прийняла виклик і відповіла на звинувачення. Росіяни подумали, що розпочалася війна за пам'ять, інтерпретацію історії. Кремль остерегається, що він у ній не переможе, і кидає клич: свистати усіх наверх! Лук'янов, виконуючи кремлівські настанови, запитував, що можна зробити. Лунали відповіді, що раз Ізраїль і щонайменше частина європейських лівих виступають союзниками Росії, а Польща – ворогом, то варто піднімати тему польського антисемітизму. Крім того, слід говорити, що Друга світова війна розпочалася не в Польщі, а на Далекому Сході, і, звичайно, що пакт Молотова-Ріббентропа був один із численних договорів про ненапад, хоча поляки вважають інакше» [6].

Позиція Лукаша Адамського щодо перспектив цього протистояння, як на наш погляд, є дещо оптимістичною. Він дивиться на «війни історичної пам'яті»

з впевненістю у неминучу перемогу Польщі. А те, що Кремль вирішив виставити у ролі прапороносця історичної пам'яті не когось там, а самого президента Путіна, то цьому слід, мовляв, порадуватись, адже репутація у нього на Заході досить-таки підмочена. А назагал, вважає Адамський, натовп пропагандистів за будь-яких умов програє професіональним дослідникам, які мають вільний доступ до архівів. У підсумку «війну історичної пам'яті» Польща виграє, «а Путіна я закликаю писати статті, хай компрометує себе й в подальшому» [6].

Тим часом з боку голови Ради Фонду Стефана Баторія (м. Варшава) Олександра Смоляра можна почути дещо стриманішу оцінку перспектив і можливих ризиків тієї «війни історичної пам'яті», що розверзалась між Польщею і Росією. Складність проблеми полягає в тому, що наразі офіційні версії історичної пам'яті двох країн різко суперечать одна одній. Впродовж трьох останніх десятиліть, після падіння в 1989 р. комуністичного правління, польський наратив Другої світової війни було простим і зрозумілим для населення: Польща була окупована 1 вересня 1939 р. німецькими військами, до котрих 17 вересня того ж року приєдналася Червона Армія. Відповідно до пакту Молотова-Ріббентропа, підписаного 23 серпня 1939 р., відбувся новий поділ Польщі – після подій XVIII ст., коли три імперії (Росія, Німеччина і Австро-Угорщина) вперше ліквідували польську державність. В роки війни 6 млн. поляків загинуло, сотні тисяч були заслані до Сибіру, понад 20 тис. польських офіцерів було розстріляно радянськими органами в Катині. Червона Армія форсувала Віслу лише після розгрому німцями Варшавського повстання, коли було вбито понад 200 тис. поляків. То ж не дивно, що польські історики практично не використовували термін «звільнення Польщі від німецької окупації у 1945 р., тому що новий режим було нав'язано Москвою». Така схема подій Другої світової війни була одночасно трагічною і героїчною, що влаштовувало багатьох [2].

І раптом виявилось, що в цьому польському наративі є дві значимі бреші. Володимир Путін акцентував на них увагу, і для поляків, «заява президента Володимира Путіна про негативну роль Польщі у Другій світовій війні виявилась несподіваною». Перша проблема, визнає Олександр Смоляр, полягає у необхідності визнання того, що «Польща скористалася Мюнхенською угодою і німецькою окупацією Чехословаччини, щоб зайняти невелику територію навколо Тешина. Польща не була партнером нацистів, але поступила негарно, отримавши вигоду від нацистського вторгнення». Друга велика моральна проблема, «яку польська національна свідомість не в силах легко вирішити, – це проблема євреїв. У 1941 р., сталося багато єврейських погромів, відбувалися вони й після війни. Під час війни євреїв викривали, шантажували тощо. Багато поляків допомагали євреям, але в пам'яті єврейського народу переважає негативний образ польської поведінки» [2].

У світлі викладених фактів, втрачав усякий сенс Закон про Голокост, ухвалений в Польщі у 2018 р. Згідно закону, було неприпустимо покладати на польський народ і польську державу відповідальність за причетність до Голокосту. Міжнародна реакція на прийняття цього закону виявилася аж надто гострою. Тож польській владі довелося анулювати пункт про тюремне ув'язнення за порушення цього закону.

Те, що польський наратив виявився вразливим, не може бути виправданням, а тим більше обілюванням російського наративу, окресленого нами вище. Російська версія історії переслідує свої великодержавні інтереси, залишається важливим фактором легітимації глобальної ролі Росії. Саме тому такою різкою була реакція Кремля на резолюцію Європарламенту від 19 вересня 2019 р., що прирівнювала радянський режим до нацистського. Зазіхання на російський наратив сприймається Кремлем як наслідок підвищення ролі Східної Європи на континенті, де Польща і балтійські держави, поза всяким сумнівом, відіграють дедалі важливішу роль. А от чи вдасться Росії вбити клин між «старою» і «новою» Європою – покаже час.

З позиції України, нам не хотілося б, щоб обидві сторони цього протистояння на полі історичної політики назавжди зайшли в глухий кут, з якого немає виходу. Тішить те, що як з боку російської наукової думки, так і з польської сторони час від часу можна почути заклики до спокійного й виваженого діалогу. Для прикладу можна було б навести слова ректора Академії Фінансів і Бізнесу «Вістула» професора Вавжинця Конарського, сказані наприкінці січня 2020 р. після різного роду ідеологічних баталій та заходів щодо ушанувань пам'яті жертв Другої світової війни. На його переконання, полякам так і не вдалося «сформуванню наше історичне послання таким чином, щоб його в якомусь розумінні автоматично враховували у світі». Причин такого стану справ багато, однак слід враховувати і той фактор, що «Путін – досвідчений і розумний політик, він уміє робити висновки. Зверніть увагу, що в Польщі політичні діячі, частина публіцистів й істориків уже впродовж багатьох років дотримуються підходу, що приписує применшувати роль Червоної армії у звільненні Польщі від окупації... Парадокс ситуації полягає однак у тому, що саме наступальний рух Червоної армії через польську територію, такий, а не інший кінець війни насправді дозволив нам уникнути фізичного знищення, на яке приречена б нас нацистська Німеччина. Про це не слід забувати. Представники польських еліт частіше всього роблять наголос на участі Червоної армії в нападі на Польщу у вересні 1939 р., але не кажуть, що могло б статися, якби німці в тій війні перемогли. Також варто нагадати, що політика – це завжди гра інтересів, тому *Радянський Союз після 1941 року із агресора перетворився у союзника*» [7].

Переведення історичного дискурсу в русло «війн історичної пам'яті», на думку ректора Конарського, призвело до того, що росіяни вдаються до агресивної риторики: «Вони висувають дуже образливі, брехливі, неприйнятні

тези, але це плата за наші гріхи. Я хочу, щоб мене вірно зрозуміли: я не виправдовую Росію, а хочу лише сказати, що вести діалог за умов, коли одна сторона недооцінює роль іншої, а друга у відповідь чинить у той же спосіб, втрачає будь-який сенс». Справі може зарадити лише якийсь «круглий стіл» за участю істориків, а, можливо, й політиків із Росії та Польщі. Слід припинити звинувачення один одного, бо такий шлях ні до чого не приведе. Це важке завдання, але без цього не обійтись.

Наведені вище судження, як на наш погляд, засвідчують, що «війни історичної пам'яті» стали однією із вагомих складових сучасної геополітики, і як такі вони заслуговують на те, щоб стати предметом окремого наукового дослідження. У наші дні це особливо стосується тих актуальних питань історії, що запалахотіли у переддень 75-ї річниці закінчення Другої світової війни. А надто коли мова заходить про резолюцію Європейського парламенту від 19 вересня, прийняту до 80-ліття початку війни. Що не кажи, а в ній сталінський СРСР офіційно називається заводієм агресії поруч із фашистською Німеччиною. І це на сьогоднішній день стало консолідованою точкою зору держав Європейського союзу. Так само показово є і та бурхлива реакція з боку керівництва Росії, де роль заводія поряд з Німеччиною приписується Польщі.

Ось тут неупереджений аналіз ідеології, державної політики та практики різноманітних дослідницьких установ і окремих експертів щодо причин, перебігу та результатів Другої світової війни, зокрема трактування проблем Голокосту, й дає нам можливість виявити, чи то наука лише обслуговує кон'юнктурні інтереси політичної верхівки державної бюрократії, а чи виступає глибинним виразником громадянського суспільства, що пропонує на злобу дня свою версію «спільності історичної долі» й порозуміння. На превеликий жаль, констатує професор антропології й славістики в Принстонському університеті Сергій Ушакін, «особливість нинішньої ситуації полягає у на диво швидкій нормалізації того, що раніше називалося “соціальним замовленням”, а нині “публічною історією” – тобто усвідомленим використанням історичного матеріалу задля досягнення цілей, не пов'язаних безпосередньо з історією» [2].

На жаль, складається враження, що навіть проблема Голокосту в протистоянні Росії й Польщі стала заручницею нинішніх великодержавних імперських зазіхань Кремля. Як зазначає відомий російський історик Андрій Зубов, «Путін відверто заявляє про те, що він є продовжувач Радянського Союзу, тому він виправдовує дії Радянського Союзу. Тому для нього немає того ж сталінського антисемітизму, немає вбивства Міхоелса, немає справи до єврейських лікарів, немає фактів антисемітизму в бюрократії й армії після 1943 р., котрий був відомий і постійно посилювався, всього цього немає для нього, це все забуто» [4].

Та й на Заході трактування проблеми Голокосту викликає час від часу в ліпшому випадку здивування. За свідченням уже згаданого Сергія Ушакіна,

при створенні Меморіального музею Голокосту у Вашингтоні у 1990-і рр. боролися дві музейні школи. Прихильники однієї закликали формувати раціональну свідомість відвідувачів, посилаючись на документи, артефакти й наукові дослідження. Інші вважали, що найголовніше завдання експозиції – формувати у відвідувачів почуття всього жаху від побаченого. Перемогла друга група «історичної драматургії», розповсюджуючи ці принципи на формування експозиції в Єврейському музеї і центрі толерантності в Москві, а також в Єльцин-центрі в Єкатеринбурзі. В результаті таких трактувань історія перетворилася в привід для емоційного переживання, а «афективний менеджмент історії» ставить за мету не правдоподібність викладу, а здатність викликати сильну реакцію у відповідь, де емоції беруть гору над раціональністю. Історична істина була відсунута на другий план [2].

Так само й Путін вдається до «афективного менеджменту історії» й «переводить стрілку» в інший бік: звертається до надзвичайно болісного для поляків аргументу – звинувачуючи їх у антисемітизмі. І це вразливо для польської сторони, бо йдеться про окремі реальні факти антисемітизму в Польщі часів Другої Республіки. Ніде правди діти й щодо проявів ультра-націоналістичного курсу в політичному житті Польщі стосовно євреїв і українців. Так само був поширений і католицький антиїудаїзм. Однак для Путіна порушення цієї болючої теми слугує лише прелюдією для того, щоб виставити себе головним борцем з антисемітизмом. Уникаючи розмови про злочинний зговір Сталіна з Гітлером, «він робить акцент на звільненні радянськими військами концтабору Аушвіц [Освенцім], водночас щедро демонструє приклади польського антисемітизму часів уряду пізньої “санації”. В такий спосіб Путін намагається формувати сучасний фронт боротьби з польським історичним антисемітизмом» [8].

Мета цих заходів досить прагматична – російський президент прагне зберегти усталений після Другої світової війни статус, де Радянському Союзу було забезпечено легітимність визволителя від фашизму. А нині, коли імідж Росії як правонаступниці СРСР було підірвано після її агресії проти України, Кремль у жодному разі не хоче допустити утвердження в світі уявлення про СРСР як агресора нарівні з нацистською Німеччиною в 1939 р., а після 1944-1945 рр. ще й в ролі окупанта Східної Європи. Окрім того – для Росії надзвичайно важливо добитися визнання її вирішальної ролі в перемозі над нацизмом. А для цього слід примусити замовкнути усіх опонентів і утвердити свій «єдино-правильний» наратив російської історичної пам'яті.

Наразі ми не можемо твердити, що кампанія Володимира Путіна щодо дискредитації Польщі увінчалась для нього повним успіхом, однак вона привернула увагу дослідників до низки проблем, які раніше не заслуговували на аж надто прискіпливе ставлення до себе. Професор російських, центральноевропейських і балканських досліджень Університету Осло Пол Кельсте зазначає: «Історики, що намагалися перевірити факти, наведені у

виступі Путіна, дійшли висновку, що документи, на які він покликається, справжні й добре відомі в наукових колах. Тим не менше, не дивлячись на достовірність цих документів, йому докоряють за серйозні замовчування й вибірковий підхід при добиранні історичних “вишеньок на торті”. До того ж деякі з них досить великі й перебувають за межами стандартного наративу в Польщі й на Заході в цілому. Зокрема це стосується основного пункту в переліку звинувачень Польщі – що поляки брали участь у поділі Чехословаччини в жовтні 1938 р. Паралельно з окупацією Судетської області Гітлером, поляки захопили частину чехословацької території у Вехній Сілезії – Цешин (Чеські-Тешин), а угорці анексували південну частину Словаччини й Карпатської Русі. Звичайно, польський шматок пирога був відносно невеликим, порівняно з іншими територіальними захопленнями в Європі того часу, але готовність співпрацювати з тоталітарними режимами заради територіальних набутоків була однаковою» [2].

Немає необхідності доводити самоочевидне – нагадуючи про поділ Чехословаччини у 1938 р., Путін прагнув відволікти увагу від того, як диктатори Німеччини й Радянського Союзу поділили Польщу рік по тому. І посилення на те, що всі підписували договори з Німеччиною про ненапад, нікого не переконують. Щодо цього Пол Кельсте без жодних застережень констатує: «Експерти підкреслюють, що в європейській історії в міжвоєнний період було безліч пактів про ненапад, зокрема й з Гітлером, але лиш пакт Молотова-Ріббентропа містив секретні протоколи, котрі давали Німеччині і Радянському Союзу карт-бланш ділити Європу на сфери впливу. Путін натякнув, що деякі інші угоди з Гітлером могли містити в собі аморальні секретні додатки, що невідомі нам донині, тому що зберігаються в архівах, але такий аргумент залишається спекуляцією і не можна вважати переконливим» [2].

Зримо свідченням того, що проблема назривала й раніше, а нині просто перейшла в фазу «війн історичної пам'яті», були ювілейні заходи у Москві на честь 70-ї річниці Великої Перемоги ще п'ять років тому (2015 р.). Після агресії Росії проти України ці урочистості відбувалися без присутності західних лідерів. Це сприймалося Кремлем (чи то зображалося ним) як образа й заперечення величезних жертв Другої світової війни – адже нерідко пишуть про 27 мільйонів «руських», що поклали своє життя на вівтар Перемоги. До того ж якось не уточнюється багатонаціональний склад Червоної армії. А такий підхід не поліпшує взаєморозуміння між народами.

То ж чи здатні ми щось вдіяти для припинення «війн історичної пам'яті»? Так само можна поставити питання: а чи здатні ми покінчити з війнами як фактором людської історії взагалі? І якщо хтось буде стверджувати однозначно, що це нам під силу, то виникає зустрічне запитання: то чого цього не здійснено й досі? І це не просто академічне розумування, а спроба знайти відповідь на проблему, яка стосується кожного.

Професійні історики можуть сказати, що є цивілізований спосіб вирішити цю проблему – вдатися до об'єктивних досліджень, заснованих на архівних матеріалах. І в цьому є певний сенс. Однак для цього архівні матеріали мали б бути як мінімум оцифровані й доступні для широкого вжитку. А ще має бути сформованим суспільний запит на історичну продукцію. На жаль, нині люди уже призвичаєні до кліпів, а не до широкоформатної кіноепопеї, до коротеньких блогів, а не до історичних фоліантів, врешті-решт – до коміксів і глянцевого ілюстрованих журналів, а не до проблемних і постановочних наукових статей. І хай нас не тішить думка, що життя пливе самотино: сила історичної пам'яті є настільки потужною, що політики, на превеликий жаль, не готові облишити її виключно для професіональних дослідників. Окрім того – політики раз-по-раз вдаються до ухвалення законів, які мають регулювати «що писати» і «як писати». І який має бути термін ув'язнення за, так би мовити, «фальсифікацію історії на шкоду державі».

А тим часом, як у свій час стверджував видатний вчений-фізик Петро Капиця, все те, що заплановано й зарегульовано, не має жодного відношення до науки. Наукове відкриття є тим самим «чорним лебедем», який або вилетить, або ні. Цю думку розвивав і видатний філософ Мераб Мамардашвілі. Коли йдеться про справжню науку, то її функцією є лише продукування нового знання на основі попередніх знань і спостережень. Щоправда в гуманітарній сфері, зокрема історичних досліджень, наука є не просто сумою знань, а ще й діяльністю в напрямі розширення способу сприйняття людиною світу і себе у світі. І от саме цією сферою діяльності політики бажають монополювати управління. От тоді і з'являється конфлікт інтересів, а потерпають врешті-решт люди і взаємовідносини між народами. А ще завдається шкода об'єктивному знанню, яке відкриває гармонію й порядок у світі, встановлює своєрідні «острівці порядку в хаосі Всесвіту» [9, с. 122-125].

У підсумку мусимо визнати, що історія, на превеликий жаль, стала політичним інструментом, за допомогою якого легітимізується чи делегітимізується та чи інша соціально-політична система. Відтак політики не готові облишити історичне поле турботам учених. І не історики є першопричиною того, що полеміка навколо ролі Радянського Союзу в Другій світовій війні загострилася. Вона була викликана посиленням загальної політичної напруги між Сходом і Заходом. Коли напруга спаде, то менш запеклими стануть й історичні баталії. В цьому розумінні «війни історичної пам'яті» є скоріше симптомом, а не причиною конфліктів у світі.

І, накінець, у зазначеному контексті наголошуємо: ми не ставили перед собою широкого надзавдання – опрацювати сучасну концепцію перебігу Другої світової війни. Це проблема для великих академічних колективів чи, принаймні, університетських кафедр. Предмет нашого аналізу значно вужчий – не власне історія, а поточна історична політика й прикладна роль історичних наративів у

сучасних світоглядних баталіях «війн історичної пам'яті» навколо витоків і результатів Другої світової війни.

Список використаних джерел та літератури

1. *Suddeutsche Zeitung*: лекція професора Путіна. [Електронний Ресурс]. – Режим доступу: <https://www.lrt.lt/novosti/17/1130623/suddeutsche-zeitung-lektsiia-professora-putina>
2. Олімпіада жертв історической несправедливости. [Електронний Ресурс]. – Режим доступу: <https://globalaffairs.ru/articles/olimpiada-zhertv/>
3. Беляев И. Путин и свиньи: соцсети о странном интересе президента к истории. [Електронний Ресурс]. – Режим доступу: <https://www.svoboda.org/a/30345335.html>
4. Соколов М. За Сталина, за Путина. [Електронний Ресурс]. – Режим доступу: <https://www.svoboda.org/a/30342270.html>
5. Ткаченко В. Україна: quo vadis – куди йдемо? – К.: Видавництво ЛОГОС-Україна. – 2017. – 424 с.
6. GW: пусть Путин обнародует очередные документы о Польше и продолжит компрометировать себя. [Електронний Ресурс]. – Режим доступу: <https://www.inosmi.info/gw-pust-putin-obnaroduet-ocherednye-dokumenty-o-polshe-i-prodolzhit-komprometirovat-sebya.html>
7. Польский политолог: россияне мстят нам, и это плата за наши грехи (Interia). [Електронний Ресурс]. – Режим доступу: <https://www.inosmi.info/polskiy-politolog-rossiyane-mstyat-nam-i-eto-plata-za-nashi-grekhi-interia.html>
8. Zachid: причины «антипольского» похода хозяина Кремля. [Електронний Ресурс]. – Режим доступу: <https://www.inosmi.info/zachid-prichiny-antipolskogo-pokhoda-khozyaina-kremlya.html>
9. Мамардашвили М. Как я понимаю философию. – М.: Издательская группа «Прогресс», 1992. – 415 с.

References

1. *Suddeutsche Zeitung: lektsiya professora Putina* [Suddeutsche Zeitung: Lecture by Professor Putin]. [Online]. Available from: <https://www.lrt.lt/novosti/17/1130623/suddeutsche-zeitung-lektsiia-professora-putina> [In Russian].
2. *Olimpiada zhertv istoricheskoy nespravedlivosti* [Olympiad of victims of historical injustice]. [Online]. Available from: <https://globalaffairs.ru/articles/olimpiada-zhertv/> [In Russian].
3. Belyaev, I. *Putin and the pigs: social networks about the president's strange interest in history* [Putin i svin'i: sotsseti o strannom interese prezidenta k istorii]. [Online]. Available from: <https://www.svoboda.org/a/30345335.html> [In Russian].
4. Sokolov, M. *Za Stalina, za Putina* [For Stalin, for Putin]. [Online]. Available from: <https://www.svoboda.org/a/30342270.html> [In Russian].
5. Tkachenko, V. (2017). *Ukrayina: quo vadis – kudy ydemo?* [Ukraine: quo vadis – where are we going?]. – Kyiv: Vydavnytstvo LOHOS-Ukrayina. [In Ukrainian].
6. GW: *Pust' Putin obnaroduyet ocherednyye dokumenty o Pol'she i prodolzhit komprometirovat' sebya* [GW: let Putin publish the next documents about Poland and continue to compromise himself]. [Online]. Available from: <https://www.inosmi.info/gw-pust-putin-obnaroduet-ocherednye-dokumenty-o-polshe-i-prodolzhit-komprometirovat-sebya.html> [In Russian].
7. *Pol'skiy politolog: rossiyane mstyat nam, i eto plata za nashi grekhi* [Polish political scientist: the Russians are taking revenge on us, and this is a payment for our sins]. [Online]. Interia. Available from: <https://www.inosmi.info/polskiy-politolog-rossiyane-mstyat-nam-i-eto-plata-za-nashi-grekhi-interia.html> [In Russian].
8. *Zachid: prichiny "antipol'skogo" pokhoda khozyaina Kremlya* [Zachid: the reasons for the "anti-Polish" campaign of the Kremlin host]. [Online]. Available from:

<https://www.inosmi.info/zachid-prichiny-antipolskogo-pokhoda-khozyaina-kremlya.html>
[In Russian].

9. Mamardashvili, M. (1992). *Kak ya ponimayu filosofiyu* [How I understand philosophy]. Moskva: Izdatel'skaya grupa "Progress".

Ткаченко В.Н., Якуба В.В. Войны исторической памяти (к постановке проблемы).

Статья представляет собой исследование войн исторической памяти. В частности, не наиболее выпукло и научно-провокационно очертил фронт «войн исторической памяти» директор Института европейских, российских и евразийских исследований Школы международных отношений им. Эллиотта Университета Джорджа Вашингтона (г. Вашингтон) Марлен Ларюель: «Определив, на кого можно повесить ярлык «фашист», мы получим идеальную Европу. Если фашист Россия (то есть режим Путина можно типологизировать как фашистский или советское прошлое, которое Кремль не желает осудить, эквивалентное нацизма, как утверждают государства Центральной и Восточной Европы), тогда Россию следует исключить из Европы. Кроме того, были проанализированы, что политика продолжает вмешиваться в трактовку истории, сея antagonism между народами. Обнаружено, что «войны исторической памяти» стали одной из весомых составляющих современной геополитики, и как таковые они заслуживают того, чтобы стать предметом отдельного научного исследования. В наши дни это особенно касается тех актуальных вопросов истории, которые запылали в канун 75-й годовщины окончания Второй мировой войны. Акцентируется внимание на том, что проблема назревала и раньше, а сейчас просто перешла в фазу «войн исторической памяти», были юбилейные мероприятия в Москве в честь 70-й годовщины Великой Победы еще пять лет назад (2015). После агрессии России против Украины эти торжества проходили без присутствия западных лидеров. Это воспринималось Кремлем (или изображалось им) как оскорбление и отрицание огромных жертв Второй мировой войны – ведь часто пишут о 27000000 «русских», положившие свою жизнь на алтарь Победы. При этом как-то не уточняется многонациональный состав Красной армии. А такой подход не улучшает взаимопонимание между народами. В итоге статьи определяется то, что история, к сожалению, стала политическим инструментом, с помощью которого легитимизируется или делегитимизируется та или иная социально-политическая система.

Ключевые слова: войны исторической памяти, Холокост, Вторая Мировая война, коронавирус, историческая политика, пакт Молотова – Риббентропа.

Tkachenko V., Yakuba V. Wars of Historical Memory (to the Statement of the Problem).

The article is a study of historical memory wars. In particular, the director of the Institute of European, Russian and Eurasian Studies of the School of International Relations named after Elliott, George Washington University (Washington) Marlene Larwell most convexly and provocatively outlined the front of the wars of historical memory: "By identifying who can be labeled a 'fascist', we get the perfect Europe". If Russia is fascist (that is, Putin's regime can be typified as fascist or the Soviet past, which the Kremlin does not want to condemn, is equivalent to Nazism, as Central and Eastern European states claim), then Russia should be excluded from Europe. In addition, it was analyzed that politics continues to interfere with the interpretation of history, sowing antagonism between peoples. It has been found that "wars of historical memory" have become one of the important components of modern geopolitics, and as such they deserve to be the subject of a separate scientific study. Today, this is especially true to those pressing issues of history that flared up on the eve of the 75th anniversary of the end of World War II. Emphasis is placed on the fact that the problem has matured before, and now has simply entered the phase of "wars of historical memory", there were anniversary events in Moscow in honor of the 70th anniversary of the Great Victory five years ago (2015). After Russia's aggression against Ukraine, these celebrations took place without the presence

of Western leaders. This was perceived by the Kremlin (or portrayed by him) as an insult and denial of the great victims of World War II – because they often write about the 27 million “Russians” who laid their lives on the altar of Victory. At the same time, the multinational composition of the Red Army is somehow not specified. And this approach does not improve mutual understanding between peoples. The article concludes that history, unfortunately, has become a political tool through which to legitimize or delegitimize a particular socio-political system.

Keywords: *historical memory wars, Holocaust, World War II, coronavirus, historical policy, Molotov-Ribbentrop Pact.*